

Fonetika a fonologie češtiny

Fonetika, její náplň a cíle práce – základní fonetické pojmy, základní typy fonetických bádání; fonetická transkripce a její typy

---

FONETIKA, JEJÍ NÁPLŇ A CÍLE PRÁCE

Fonetika je jazykovědná disciplína zabývající se materiální stránkou zvukových výrazových prostředků jazyka.

Fonetika se zabývá zvukovou stránkou jazyka a její počátky leží už ve starověké Indii, kde byla sepsována pravidla jak správně vyslovovat a jakých chyb se vyvarovat při interpretaci náboženských textů. V 19. století se přistupuje k strukturnímu popisu jazyka. V tomto předmětu se budeme zabývat především fonetikou spisovné češtiny.

Fonetika je jazykovědná disciplína, která zkoumá základní výrazový plán jazyka, sleduje zvukovou realizaci lidské řeči, tzn. činnost mluvních orgánů při řeči a charakter výsledného zvuku a jeho sluchové hodnocení (proces vytváření zvuku, kvalitu vytvořeného signálu, spojování a přibližování hlásek ve skupinách). Zkoumá zvukový signál lidské řeči v celé jeho složitosti, zabývá se organogenetickými charakteristikami vzniku signálu a jeho výslednou formou – analýza akustiky řeči, odhlíží od obsahu sdělení, studuje formu řeči v konkrétní situaci u konkrétního mluvčího – na úrovni parole.

ZÁKLADNÍ FONETICKÉ POJMY

Hláška – *fón*, základní jednotka zvukového plánu v lidské řeči, zákl. zvukový segment řeči, zákl. jednotka fonetického přepisu jazyka, nejmenší rozpoznatelná jednotka, zvuk, který je schopný rozlišit význam, v řeči však vnímáme a mluvíme po slabikách; v psané formě se označuje grafémem (literou).

Souhláška – *konsonant*, oproti samohláskám má šumovou charakteristiku, je tvořena pomocí striktur (přehrad), akustická stavba je založena na nepravidelných zvukových vlnách (šumech), je jich 25, seskupují se ve slabikách

Samohláška – *vokál*, má tónovou strukturu, artikulační podstatou je otevřenost mluvidel, je slabikotvorná – základem slabiky; 10 fonémů, 5 krátkých (a, e, i, o, u) a 5 dlouhých (á, é, í, ó, ú), kterým odpovídá 14 grafémů.

Dvojhlaška – *diftong*, dochází ke spojení dvou vokalických pozic v jediné slabice, délka odpovídá délce jednoho vokálu (dlouhého), jeden z vokálů je jádrem; v češtině jsou 3 (ou, au, eu)¹.

Párová souhláška – páry souhlásek lišící se znělostí, účastí hlasivek, při stejném místě a způsobu artikulace (ž a š, d' a t' apod.).

Jedinečná souhláška – *sonora*, nemá k sobě pár, má větší míru tónovosti než znělý konsonant, vždy znělá, může být slabikotvorná (r, l, m, n, ň, j).

Artikulace – *článkování*, koordinovaná činnost mluvidel, která vede k produkci řeči. Při artikulaci vzniká v hlasovém ústrojí základní tón řeči, který je upravován artikulačními orgány v užším slova smyslu, ústrojím modifikačním. V něm se hlas přetváří v řeč.

Rozdíl mezi znělou a neznělou souhláskou – u znělých souhlásek se hlasivky rozkmitají, u neznělých se hlasivky neúčastní a jsou v klidu.

Přízvuk – *akcent*, určující charakteristika pro vymezení rytmické jednotky na úrovni slova, jedna ze slabik je prominentní (změnou výšky, síly, trvání, kvality), v češtině je na první slabice slova, je stálý, není významotvorný a má delimitační funkci (k rozčlenění slov ve větě), např. ['topivo], ['to 'pivo]

Spodoba – *asimilace*, vzájemné přizpůsobení realizací hlásek v proudě řeči, v užším slova smyslu přiblížení artikulace a akustiky dvou sousedících hlásek; *asimilace znělosti*:

- *progresivní* (postupná) – shánět → schánět (v Čechách),

- *regresivní* (zpětná) – shánět → zhánět (na Moravě).

ZÁKLADNÍ FYZIKÁLNÍ VLASTNOSTI ZVUKU

Intenzita – určena velikostí zvukové energie, jež projde za sekundu plochou 1 m² kolmou na směr šíření zvuku, ubývá se vzdáleností od zdroje.

Výška – dána kmitočtem zdroje u jednoduchého tónu, u složitějšího interferencí výšek částkových tónů.

Barva – vzniká u složených zvuků na základě interference výšek a intenzit částkových tónů.

Kvantita – trvání v čase.

Tón – pravidelný průběh zvukových vln.

Šum – nepravidelný průběh zvukových vln.

Akustická a auditivní fonetika je zaměřená na zvuk, který je nositelem významu řeči.

ZÁKLADNÍ TYPY FONETICKÝCH BĚDÁNÍ

Fonetika popisuje zvukový plán ze tří základních hledisek:

1. **Fyziologicko-artikulační** – popis z hlediska mluvčího, produkce řeči (původce; vznik signálu, jak se tvoří jednotlivé hlásky, tvorba hlasu, spojování hlásek do skupin, artikulace atp.). Pohled na tvorbu signálu, zabývá se mechanismem tvoření zvuků a jejich skupin a vznikem modulace celků, popisuje jednotlivé hlásky a zp. jejich spojování – *fonetika organogenetická/artikulační/fyziologická*.
2. **Akustické** – popis z hlediska vnímání zvuku posluchačem, percepce signálu, rozbor vytvořeného signálu, zkoumá výsledek výslovnostní práce mluvčího bez ohledu na to, jak ho bylo dosaženo – *akustická fonetika*
3. **Auditivní** – funkční, soustředí se na ty složky řečového signálu, které jsou percipovatelné sluchem a pro komunikaci využitelné, tzn. složky zvuku nezbytné k porozumění a naopak nadbytečné, sleduje také proces vnímání zvuku včetně práce sluchového aparátu – *auditivní fonetika*

Další podoblasti fonetiky:

- *komparativní (srovnávací)* – srovnání 2 a více jazyků (většinou ze stejné jazykové rodiny)
- *praktická* – jak vyslovit hlásku, praktický postup
- *obecná* – univerzální jevy, které se dějí ve všech jazycích, obecné zákonitosti zvukové podoby řeči, zabývá se základními problémy utváření lidské řeči.
- *speciální fonetika* – sleduje zvukovou stavbu konkrétního jazyka, bere v úvahu všechny mluvené podoby určitého národního jazyka (spisovné a nespisovné prvky).
- *historická fonetika* – aplikuje fonetické poznatky na historický vývoj jazyka (diachronní, dynamická). Fonetika jako taková je statická a synchronní. Poznatky o hláskách starých jazyků jsou jen představou o tom, jak se co mohlo vyslovovat, založenou na znalosti možností práce mluvních orgánů a dnešní výslovnosti v centru i regionech.
- *aplikovaná fonetika* – uvádí fonetické poznatky do jazykové praxe uživatelů → logopedie (náprava vad řeči), řečové technologie.
- *ortofonie* – nauka o správném tvoření a správném znění hlásek spisovného jazyka.

FONETICKÁ TRANSKRIPCE

je záznam zvukové podoby jazyka pomocí značek, přičemž vztah mezi jednotlivými značkami, hláskami, jejich variantami apod. musí být jednoznačný. Snaha zaznamenávat zvuk a zvukové jevy co nejpřesněji.

Z praktického hlediska je fonetická transkripce vhodná k definici výslovnosti slova ve slovníku, ale je také základem pro transkripce dialektologických záznamů, tedy pro zachycení zvukové podoby nářečí. Vědecké účely – co nejpřesnější záznam zvukové podoby jazyka pro další účely. Umisťuje se do hranatých závorek [].

Fonetická transkripce je založena na dohodě o označování hlásek a existují dvě základní soustavy:

- **Nealfabetické** – jejich základem není abeceda, ale speciální symboly. Používá se především pro vědecké účely.
- **Alfabetické** – jejich základem je abeceda, nejčastěji latinka, k níž jsou přidány další značky.

Transkripční systémy dělíme na:

- **Analytické** – vzorce, nepřehledné, např. p – $\alpha\theta\alpha\beta''\delta\theta\epsilon l$
- **Syntetické** – značky, pro určitou hlásku jeden znak, např. p – p , b – b

Už roku 1888 vznikla **Mezinárodní fonetická transkripce** (anglická IPA, francouzská API), která je neustále revidována a upřesňována. Používá se jí ve vědeckých zápisech jazyků v Evropě a pro srovnání s jinými jazyky, pro zápis slovanských jazyků je ale poněkud složitá, protože byla vytvořena na bázi západoevropských jazyků, je postavena na latině (v západoevropské modifikaci), doplňuje znaky pro hlásky, které nemají odpovídající písmeno, pro každý jednotlivý zvuk volí jediný symbol (syntetický systém):

- Kvantita samohlásek – namísto běžného á, ú se v mezinárodní transkripci používá a:, u:
- Otevřenost samohlásek – v češtině ji není třeba rozlišovat, v rámci mezinárodní transkripce zaznamenáváme znaky e, o jako ϵ apod.
- Afrikáty č , c , ž , ž zapisují se pomocí spřežek ($\text{'co} \Rightarrow \text{tʃo}$).
- Palatální okluzivy d' , t' , n' – zapisují se pomocí speciálních symbolů

V rámci češtiny používáme **zjednodušenou běžnou fonetickou transkripci**, která je alfabetská a syntetická.

Jelikož zaznamenává zvuky, některé znaky naší abecedy se v ní neobjevují:

- y, ý – v pravopise se užívají z hist. důvodů
- ě – píšeme ve shodě s výslovností [kvjet]
- ů – přepisuje se pomocí ú [stúl]
- q, w, x.
- Veškerá velká písmena abecedy.
- Interpunkce „? apod.

Pomocí běžných písmen se zapisují všechny vokály textu, dlouhé trvání se označuje normálními písmeny s čárkou [á, é, í, ó, ú]. Záznam souhlásek musí odpovídat vysloveným hláskám, proto se od pravopisu mnohdy liší, např. [stáfka], [bapka], [krezebná], [prázňini]

Naopak přibývají znaky:

- **Poziční varianty:**
  - ŋ – zadopatrové (zadní, velární) *n* ve spojení s *k*, *g*, např. [ˈbaŋka] nebo [ˈmaŋgo].
  - ɱ – retozubné *m* ve spojení s *v*, *f*, např. [ˈtraɱvaɪ], [ˈniɱfa].
- **Znělé afrikáty:**
  - ʒ – znělé *c*, vzniká spodobou *k* následující znělé souhláске nebo při spojitě výslovnosti *d(t) + z*, např. [ˈpozɪm].
  - ʧ – znělé *č*, běžnější v cizích slovech nebo před znělou souhláskou ve spojitě

- výslovnosti *d + ž*, např. ['léžba].
- ř– neznělé ř, vzniká spodobou znělosti v sousedství neznělé souhlásky
  - na konci slova ['keř],
  - v sousedství neznělého konsonantu:
    - progresivní ['třij],
    - regresivní ['vařte]
- ř, ě, ň, ř– slabikotvorné hlásky, např. ['vřk].
- ch– znělé *ch*, vzniká spodobou znělosti před znělou párovou souhláskou např. ['biχ_bil].
- ch– neznělé *ch*, např. ['sňích].
- x– jeden znak, nerozlišujeme-li znělost *ch*.
- ou, au, eu– polovokály u diftongů, druhá část diftongů je nevokalická, např. *louka*, *automat*
- ʔ– ráz na začátku slov začínajících samohláskou; např. ['ʔokɔ].

Několik poznámek k přepisu:

- Přepis ě:
  - dě → d'e, t'e, ňe,
  - bě → bje, pje, vje,
  - mě → m'ne.
- neurčitá samohláska ə, např. pokud cheme jmenovat jednotlivá písmena [bə], [cə] apod.
- Rozlišujeme *di*, *ti*, *ni* a *d'i*, *t'i*, *ñi*.
- Znělé ř:
  - na začátku slova ['řek],
  - mezi samohláskami ['vařil],
  - v sousedství znělého konsonantu:
    - progresivní ['dřít],
    - regresivní ['pařba].
- z praktických důvodů oddělujeme slova tak jako v psané češtině, přestože podle výslovnosti by měla být dohromady
- Slovní přízvuk – hlavní ['babička], vedlejší ['nejop'tížnejší] – je fakultativní
- Větný přízvuk – jádro výpovědi, zesílený slovní přízvuk s celou slabikou [bil 'zcela 'vičerpán], ['tadi 'sed'im 'já]
- Pauza na konci věty, pauza se označuje svislými čarami (absolutní dvojitou čarou, relativní jednoduchou)
- větná intonace se naznačuje zápisem promluvy po slabikách na nestejně úrovni řádku nebo označováním proměn tónu pomocnými linkami
- Melodie:
  - ↘– *klesavá kadence*; oznamovací věta.
  - ↗– *antikadence*, stoupavá nebo stoupavě klesavá kadence; tázací věta zjišťovací.
  - *polokadence*, neukončená intonace; v neukončených větných úsecích.

Kromě předložek existují dvě skupiny slov:

- Předklonky** (*proklitika*) – nepřízvučná slova, která se předklánějí k prvnímu přízvučnému taktu ve větě, většinou jedno slovo, zejména krátké spojky *a*, *i* ('maminka| ʔa_tatínek) a často *tak*, *jak*, *jako*. Dle pauzy je odlišíme od příklonek.
- Příklonky** (*enklitika*) – nepřízvučná slova, která se příklánějí k předcházejícímu přízvučnému slovu ve větě:
  - krátké tvary zájmen ve 3. a 4. pádu – *mě*, *tě*, *se*, *mi*, *ti*, *si*, *mu*, *ho* (['to_se 'vī], ['vī_se 'to]);
  - pomocné sloveso *být*
    - v minulém čase, např. 'četl_jsem,

- v kondicionálu, např. 'četlubych;
- spojky *-li, však*.
- mohou se kumulovat – *četlujem si* – jeden takt

Cvičení

---

krtek	['kr̩tek]
mínění	['mí̩ně̩n̩]
zpěv	['sp̩jɛf]
uvědomění	['ʋv̩jɛdom̩ně̩n̩]
všichni	['f̩ʃich̩n̩]
myšky	['mí̩ʃki]
srst	['sr̩st]
osrstění	['ʋos̩st̩'e̩n̩]
vědění	['v̩jɛd̩'e̩n̩]
těžba	['t̩ɛžba]
sklenka	['sklɛŋka]
trnka	['tr̩ŋka]
skrz	['skr̩s]
když	['gdi̩ʃ]
kdysi	['gd̩is̩]
vtrhnout	['tr̩hnoʊt]
leckdo	['lɛz̩gdo]
platba	['plad̩ba]

Bez práce nejsou koláče.
 ['bɛs_pra̩cɛ 'nɛjsou 'kolá̩cɛ]

Ztuhlý zmrzlý sníh skřípal pod Dankovými botičkami jako malinké kousky roztříštěného skla.
 ['stuhl̩ 'zm̩r̩zl̩ 'sn̩í̩ch̩] 'sk̩ř̩p̩al 'pod_dan̩kov̩ími 'bot̩'ičkami] jako_mal̩n̩k̩é
 'kous̩k̩í] ro̩st̩ř̩í̩š̩t̩ɛn̩ɛho 'skla]

Transliterace – převádí z písma užívajícího jistých znaků do písma jiného (z azbuky do latinky apod.).

TVOŘENÍ ŘEČI (ARTIKULAČNÍ, ORGANOGENETICKÁ FONETIKA)

Zabývá se procesem vzniku řeči, fyziologií artikulačních orgánů a jejich funkcí. Dále také fyziologie sluchových orgánů a neurologické problémy percepce řeči. Soustředí se na tvoření zvuků, popis artikulace. Primární funkce orgánů používaných k řeči je jiná, sekundární je využívána výhradně člověkem.

Organogenetická fonetika se zabývá procesem tvoření řeči, který má tři základní složky:

- **respirace** (*dechová složka*) – základem jsou orgány dechového ústrojí (plíce);
- **fonace** (*hlasová složka*) – základem jsou orgány hlasového ústrojí (hlasivky);
- **artikulace/modifikace** (*hláskování*) – základem jsou artikulační orgány.

Zabývá se procesem vzniku řeči, fyziologií artikulačních orgánů a jejich funkcí. Pozornost je soustředěna na tvoření zvuků, tedy na popis **artikulace** (koordinované činnosti mluvidel vedoucí k vyslovení), k níž patří nejen tvoření hlásek, ale i jejich seskupení a práce mluvidel tvořící prozodické prostředky řeči. Vždy je

aktivní celé mluvní ústrojí. Specifický způsob koordinace artikulační práce se nazývá **artikulační báze jazyka**. Artikulační báze jazyka je specifický způsob artikulace, charakteristický pro konkrétní jazyk, jaké hlásky je uživatel daného jazyka schopen rozeznat a vyslovit (rodilý mluvčí) a zahrnuje:

- základní artikulaci hlásek, tj. místo a způsob jejich tvoření;
- doplňkovou artikulaci;
- způsob výslovnosti přechodu mezi hláskami;
- intonaci.

Pro artikulační bázi češtiny je charakteristická:

- méně intenzivní činnost rtů,
- málo výrazný slovní přízvuk
- soustředění artikulace k alveolám (dásním),
- charakteristické hlásky *ř* a znělé *h*,
- kratší sestupné takty (přízvuk na první slabice, při více než třech slabikách také uplatnění vedlejšího přízvuku apod.) a

menší míra přizpůsobování hlásek.

Hláška – tradičně pokládána za nejmenší jednotku řeči jako nejmenší nedělitelná mluvidly vytvářená artikulačně akustická realita jazyka, základní zvukový prvek jazyka, ve skutečnosti je minimální reálně existující artikulační i akustickou jednotkou lidské řeči až slabika, při fonetických popisech se však vychází z hlásek, jichž je omezený počet. Hlásky jsou výsledkem analýzy řečového celku.

Koartikulace – mezi jednotlivými složkami řeči se sousední zvuky vyslovují společně a jejich okrajové fáze splývají, ovlivňují se, výslovnost se modifikuje. Řeč probíhá jako kontinuální proces, proto popisujeme spíše typy hlásek než skutečné individuální konkrétní reality.

Typové popisy hlásek vycházejí z míst nejméně ovlivněných hláskovým okolím – **vrcholových fází hlásek**.

ORGÁNY PODÍLEJÍCÍ SE NA VLASTNÍ ARTIKULACI

Dechové ústrojí (respirační)

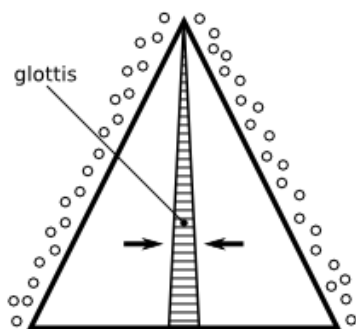
Primárně slouží k fyziologickému dýchání. Jsou tři typy dýchání – **hrudní, brániční a smíšené**, které je pro řečový a pěvecký výkon nevhodnější. Obecně lze tvrdit, že řeč se tvoří převážně při **exspiraci**, tj. výdechu, v některých jiných (např. afrických) kulturách se však můžeme setkat také s **inspirací** (vdechem).

Dýchání je zcela automatická, reflexivní činnost. Při produkci řeči dochází k dýchání uvědomělému a zvětšuje se objem vdechovaného vzduchu. Poměr vdech:výdech při dýchání je asi 2:3 (16—20x za minutu) a nadechneme asi 0,5 l při normálním dýchání. Při mluvení je vdech hlubší a kratší a výdech je postupný, poměr vdech:výdech je asi 1:7 až 1:12 a vdechneme asi 1,5 l vzduchu. Mluvní projev je realizován při výdechu, zajišťuje tlak v hrtanu. Množství nadechnutého vzduchu i rytmus dýchání se při řeči řídí zčásti i vědomě.

Fyziologické vdechové pauzy (místa, kde jsme nuceni se znovu nadechnout) se umísťují na místa vhodná z hlediska výstavby větných úseků. Pravidelně se opakují a vznikají tak fyziologické mluvní úseky. Se vzduchem ale musíme šetřit, mluví se o tzv. **dechové ekonomice** – jde o to, kde se lze „správně“ nadechnout. Proto takty nemohou být úplně pravidelné – musíme vnímat i význam.

Nejvíce vzduchu spotřebuje vyslovení hlásek *á*, *h*, *ch*, *f* a obecně dlouhé vokály, nejméně pak hláska *l*. To je dáno artikulací. K měření vdechů a výdechů slouží *spirometr*.

Hlasové ústrojí (fonační)

Základem hlasového ústrojí a prostředkem tvoření hlasu jsou **hlasivky** umístěné v hrtanu, vazy napjaté mezi chrupavkou štítnou a chrupavkami hlasivkovými. Mezi nimi se vytváří **hlasivková štěrbinu, tzv. glottis** (skloňujeme -tídy). Kmitáním hlasivek vzniká hlas. Vlastnosti hlasu jsou dány fyziologií hlasového ústrojí (délka hlasivek – ženy 1,2 cm x muži 1,5—2,5 cm), čím jsou hlasivky kratší, tím rychleji kmitají a hlas je vyšší.

Rozhodneme-li se mluvit, nadechneme se a hlasivková štěrbinu se uzavře, hlasivkové vazy se k sobě pevně přimknou. Hromadí se vzduch, čímž vznikne podtlak nad štěrbinou a přetlak pod ní, který od sebe hlasivky odtrhne. Takovéto rozkmitání je základem pro tvorbu hlasu a je velice rychlé; u C kmitne 128×.

Kvalita hlasu závisí na několika faktorech:

- **Výška hlasu/frekvence** – závisí na frekvenci kmitání hlasivek, dána délkou hlasivek. Čím pomaleji hlasivky kmitají – jsou delší, tím je hlas hlubší. Sama o sobě není významotvorná, střídání výšky hlasu je však základem *intonace*.
- **Síla hlasu/intenzita** – závisí na rozšíření hlasivkové štěrbinu, jak dalece hlasivky kmitají – amplituda (výchylka) – čím je větší, tím je hlas silnější. Je důležitá pro přízvuk, zdůrazňování jednotlivých slov a slabik.
- **Barva hlasu/hlasový ténbr** – vzniká průchodem nadhrtanovými prostorami (rezonátory) a třením o některé další orgány, čímž dochází k přidání *šumů*. Barva hlasů je charakteristická a individuální pro každého jedince.

Největší nároky na intenzitu hlasu kladou typicky vojenské povely nebo skandování.

Ústrojí modifikující (artikulační)

Hláskování (artikulace) - tvoření jednotlivých hlásek. V širším významu zahrnuje termín *artikulace* všechny tři složky organogenetické fonetiky. My se jím budeme zabývat ve významu užším, kdy mluvíme o tzv. *modifikaci*. Modifikace probíhá v prostorách nad hrtanem (ústrojí modifikující, v užším slova smyslu artikulační) a rozlišujeme tři základní dutiny (tzv. *rezonátory*):

- **Dutina hrdelní (laryngální)** – bezprostředně nad hlasivkami, rezonanční prostor, změny objemu a tvaru hrdelní dutiny pozicí a pohybem jazyka se uplatňují zvláště při tvoření vokálů
- **Dutina ústní (orální)** – vpředu ohraničena rty, přechází do dutiny hrdelní, rezonanční prostor realizace každé hlásky, pohyb jazyka rtů a čelistí
- **Dutina nosní (nazální)** – rezonanční prostor části hlásek – nazál (*m, n, ň, zadopatrové n, retozubné m*)

V těchto dutinách se nachází tzv. **artikulační orgány**, tj. ty, které se podílí koordinovanou činností na vytváření hlásek, dvě skupiny:

- **Aktivní** – jsou činné, mohou se pohybovat a svou činností/pohybem přispívají k artikulaci hlásky, základ pro klasifikaci vokálů:
  - **rtý (labia)** – vytvářejí některé souhlásky → hlásky bilabiální/obouretné jako *b, p, m*; a

labiodentální/retozubné jako *v, f*, spoluvytvářejí hlásky, dokreslují jejich charakteristický zvuk – labializace/zaokrouhlování u *o* nebo *u* x zaostřování u *e* nebo *i*),

- **měkké patro** (*velum*) – uvolňuje průchod do nosního rezonátoru
- **jazyk** (*lingua*) – nejpohyblivější orgán, není nikdy pasivní
- **hlasivky** (*glottály*).
- v některých jazycích také **dolní čelist** (*mandibula*) – otevřenost a zavřenost hlásky (v čeština rozdíl mezi *i* a *e*)
- **Pasivní** – tvoří překážku výdechovému proudu, samy se nepohybují; na nich se artikulace provádí, místo, kde výslovnost probíhá jsou základem konsonantů:
  - **rtý** (*labia*),
  - **zuby** (*dentes*) – v čj se tento typ hlásek nevyskytuje, např. anglické [θ]
  - **dásně** (*alveoly*) – frekventované, oblast, kde se soustřeďuje v čj většina artikulace, dělí se na prealveoly a postalveoly
  - **tvrdé patro** (*palatum*) – leží za alveolami
  - **měkké patro** (*velum*) – nejzadnější část patra
  - **hrdlo, hrtan** (*larynx*).

Nejvíce využívaným aktivním orgánem v češtině je jazyk, pasivním pak dásně.

Dva základní typy artikulace:

- **vokálníká** – vokály se tvoří při *apertuře* (otevřené hlasivkové šterbině), jsou to tóny, a proto mohou být jádrem slabiky
- **konsonantická** – základem je vytvoření překážky výdechovému proudu, tzv. *striktury* (překážka v mluvidlech), konsonanty jsou ve své podstatě šumy, nemají tak silnou tónovou strukturu
- apertury jsou blízké aproximanty – hlásky s nevýraznou strikturou
- sonory – kombinují strikturu a aperturu – nazály (otevřená nosní dutiny), likvida (specifický tvar dutiny ústní)

Fonologický aspekt zkoumání procesu komunikace – základní pojmy z fonologie, fonologický přepis; foném jako jednotka systému (inventář fonémů); vztahy mezi fonémy (fonologické opozice); korelace (pár, řada atd.); slabika z fonologického hlediska; delimitativní signály z fonolog. hlediska

---

FONOLOGICKÝ ASPEKT ZKOUMÁNÍ PROCESU KOMUNIKACE

Fonologie (někdy také *funkční fonetika*) je na vyšším stupni abstrakce, nauka o způsobech využití znakového materiálu, zajímají ji významotvorné složky zvukového signálu řeči, tj. to, co rozlišuje význam. Zkoumá jednotky zvukové stavby jazyka, jejichž kombinací do řetězců se vytvářejí formy mající v jazyce vlastní význam. Sleduje i funkce modulace souvislé řeči. Zabývá se lingvistickými jevy na zvukové úrovni výrazového plánu jazyka (*langue*). Studuje systém zvukově rozlišovacích jednotek a pravidla jejich užívání na interindividuální úrovni, v úvahu bere mluvčího i posluchače. Disciplína, která se zabývá jazykovou strukturou, zajímá ji, jak hlásky fungují a významové rozdíly. Základní jednotkou je **foném** – abstraktní jednotka, konstrukt, min. jednotka schopná rozlišit význam, jde o jeho rozlišující vlastnosti, které mění význam – **distinktivní vlastnosti** (např. „les“ – „los“). Pro současnou spisovnou češtinu se uvádí 35 fonémů (může být i 37 nebo 39). Mohou s časem zanikat či vznikat. Zajímají nás vztahy mezi fonémy a to, co jednotlivé fonémy liší, jde o jazykovou strukturu.

Fonologie jako disciplína má počátky ve 20. století při nástupu strukturalismu, první teze byly předneseny v roce 1928 v Haagu na prvním sjezdu lingvistů. Tuto teorii pak ve 20. letech rozpracoval Pražský lingvistický kroužek, z jehož práce dnes vycházíme. V roce 1939 vydal Nikolaj Trubeckoj (člen PLK) *Úvod do fonologie* – u nás se stal zakladatelem fonologie, stanovuje zákl. pravidla, jak se rozlišují jednotlivé fonémy.

Fonologické zkoumání vychází z konkrétního materiálu konkrétního jazyka. **Obecná fonologie** řeší obecné otázky identifikace fonémů a vztahů mezi nimi. **Srovnávací fonologie** konfrontuje fonologické systémy různých jazyků, nebo variací jednoho jazyka. **Historická fonologie** je součástí hist. mluvnice jazyka, aplikuje fonologický systém na hist. vývoj jazyka.

FONOLOGICKY RELEVANTNÍ ZVUKOVÉ JEVY

1. fonologické jevy realizované simultánní konfigurací zvukových vln (hláskou, ev. pauzou), jsou realizovány v časové posloupnosti a zřetězeny lineárně, diskrétní jednotky – tzv. **segmentální fonémy**
2. fonologické jevy zasahující větší celek než jeden segment, **suprasegmentální**, nediskrétní, nelineární charakter, fungují jako nedílný celek (např. intonační schéma oznamovací věty), nositelem je jazykově uspořádaný řetězec segmentálních fonémů (slabika, slovo, výpověď)

ZÁKLADNÍ POJMY Z FONOLOGIE

Fón – hláska, realizace segmentálních fonémů., jejich analýza je základem fonologických výkladů o jazyce.

Foném je abstraktní jednotka systému, který máme v hlavě. Pro češtinu se uvádí jejich počet 36 (někdy až 39). Fonémy se popisují na základě domácí slovní zásoby slov neutrálních, nepatří sem slova přejatá. Tato jednotka je charakterizována pozicí v systému ostatních systémů, jeho vymezením vůči nim. Mluvíme o ní také jako o konstrukt.

Vlastnosti fonémů, které musí v jazyce splňovat:

- diferencovanost od jiných fonémů, komplex artikulačně akustických vlastností se neopakuje u jiného fonému téhož jazyka
- je součástí určitého systému jednotek stejné roviny lingvistické analýzy, s nimiž jsou spjaty vztahy podobnosti i odlišnosti od ostatních
- nelze ztotožnit s hláskami, jde o jiné roviny analýzy zvukového materiálu jazyka, hláska je konkrétní zvuková realita řeči, foném je jednotka jazyková daná pozicí v systému (konstrukt)

Foném může být v jazyce realizován různými variantami realizací, tzv. **alofony**:

- **základní alofon** – má maximum rozlišujících vlastností, obligatorní, minimálně závislý na hláskovém okolí, typický reprezentant fonému (*b*);
- **poziční alofon** – kombinatorní, takový, který je ovlivněn hláskovým okolím, většinou obligatorní (závazný), v češtině je to např. záležitost asimilace znělosti (*p*); slovo [*'bapka*] *b* – foném, *b* a *p* jsou alofony; fakultativní alofony – jsou dány vlivem nářečí nebo stylovou diferenciací jazyka („plagát“ – *g* je alofon *k*; [sxoda] x [zhoda])
- **individuální alofony** – souvisí s typickou výslovností jednoho člověka.

MORFONOLOGIE

- **Alternace fonémů** – střídání hlásek uvnitř jednoho morfému, aniž by ji účastníci komunikace interpretovali jako novou významovou jednotku, např. *k*, *c*, *č*: kolek x čolek, celí x čelí, ale ruka – ručka – ruce. Jde o důsledek vývojových procesů v jazyce.
- **Morfoném** – třída takto alternujících fonémů, jednotka bez ohledu na proměnu znění

SUBFONEMATICKÁ FONOLOGIE

- Za minimální zvukovou jednotku jazyka považuje **fonologicky relevantní rysy** – mají schopnost

odlišovat členy opozice (distinktivní rysy fonémů - nazálnost, bilabiálnost, okluzivnost apod.)

Soubor distinktivních příznaků fonémů:

- **Vokálnost** (sonory a vokály, kromě *j*) – **nevokálnost** (šumové konsonanty a *j*) – u vokálních jsou přítomny formantové pruhy ve spektru, vokálnost založena na otevřenosti nadhrtanových prostorů.
- **Konsonantnost** (šumové konsonanty a sonory) a **nekonsonantnost** (vokály a *j*) – kons. je tvořena překážkami v nadhrtanových prostorách, má nepatrnou celkovou zvukovou energii, u nekonsonantů překážky chybějí a energie je vyšší.
- **Kompaktnost a nekompaktnost** – kompaktní soustředí zvukovou energii ve středu spektra, nekompaktní na okraji. Kompaktnost je založena na artikulaci v zadní části dutiny, u vokálů při co nejnižším postavení jazyka v ústech. Kompaktní jsou vokály *a, á* a konsonanty postalveolární, palatální, velární a laryngální.
- **Difuznost** (typické postavení formantů na okrajích spektra, vysoké vokály) a **nedifuznost** (formanty blíže středu, středové vokály) – vyskytuje se jen u nekompaktních vokálů.
- **Napjatost** (ostřejší ohraničení složek spektra, větší napětí mluvních orgánů při artikulaci) a **nenapjatost** – v češtině není distinktivní (např. ve francouzštině pro diferenciaci e-ových fonémů)
- **Znělost** (přítomnost formantu F_0 , doplňující kmity hlasivek) a **neznělost**
- **Nazálnost** (využití dodatkového nosního rezonátoru, nosní formant) a **nenazálnost**
- **Kontinuálnost a nekontinuálnost** (spojitost spektra s realizacemi okolních fonémů, existence úplné přehrady při artikulaci, okluzivy a semiokluzivy)
- **Drsnost** (*stridens* – forma zvukových složek je nepravidelná, obměna překážky vedoucí ke vzniku turbulentních vzduchových proudů, semiokluzivy) a **matnost** (*hladkost, mellow* – sourodé spektrum, jednodušší překážka, okluzivy)
- **Přerušovanost** (*abruptivnost, glottalizovanost* – ostré ukončení spektra, sevření hlasové štěrbiny) a **nepřerušovanost** (*neabruptivnost, neglottalizovanost*) – v nám blízkých jazycích se nevyskytuje.
- Vlastnosti tonické:
  - **Gravisovost** (*tupost* – nízké frekvence spektra, větší prostor v dutině ústní, u vokálů *u, ú, o, ó*, labiály, veláry a laryngály) a **akutovost** (*negravisovost, ostrost* – vysoké frekvence ve spektru, např. *i, e*)
  - **Mollovost** (posun spektra hlásky dolů) a **nemollovost** (bez snížení) – realizuje se zmenšením retního otvoru nebo zkrácením hrdelní dutiny, v nám blízkých jazycích se neuplatňuje (sníženost x nesníženost).
  - **Durovost** (*zvýšenost* – posun spektra výše, zmenšení ústí dutiny) a **nedurovost** (*nezvýšenost*)
  - **Kvantita vokálu** – vlastnost celé slabiky, v češtině čistě vokalická vlastnost krátká x dlouhá kvantita, jde o trvání akustického signálu
  - **Vibrantnost a nevibrantnost** – založeno na kolísání charakteristik ve spektru, proměnlivost úžiny, *ž x ř, l x r*.

Suprasegmentální fonologické jevy

Realizují se až v rámci slabiky, slova nebo výpovědi, až v rámci řetězce segmentálních fonémů. Jsou nelineární.

Prozodém – fonologická suprasegmentální jednotka založená na logicky privativním protikladu využití prozodických vlastností (síly, kvantity, tónu), nemohou následovat dvě příznakové slabiky za sebou, mezi předěly je jen jeden prozodém. Nositelem proměn prozodických vlastností řeči je slabika.

Intoném – relevantní intonační fonologická struktura podávající informaci o ukončenosti – neukončenosti vyjádření a o modalitě výpovědi. Je založen na prozodických vlastnostech řeči.

FONOLOGICKÝ PŘEPIS

Od fonetického přepisu se fonologický přepis liší tím, že je více zaměřen na význam. Jde pouze o fonémy, které mění význam. Fonologie je abstraktnější než fonetika. Zaznamenávají se pouze jevy fonologicky relevantní.

- Fonologická transkripce se uzavírá mezi šikmé závorky /.
- Nevyskytují se v ní znaky ъ, Ѣ, Ѥ, Ѭ, Ѯ, Ѱ, Ѳ, Ѵ, slovní přízvuk ani ráz.
- Zůstávají ž, ẓ̌, ɔ̣, ạ, ẹ, větný přízvuk i intonace.
- Nahrazení ch a ѡ znakem x.
- Intonémy – značka ↓ pro klesavou intonaci, ↑ pro stoupavou a → pro polokadenci
- slovní přízvuk se označuje pouze v jazycích, kde je fonologický, v češtině se neoznačuje

Ve fonologickém přepisu se také vyznačují předěly (**delimitativní příznaky**):

- # – terminální předěl – absolutní pauza na začátku a konci výpovědi,
- + – vnější předěl, odděluje od sebe jednotlivá slova, např. +*máma*+*čte*+,
- = – vnitřní předěl, odděluje:
  - prepozici a následující slovo: +*do*=*školi*+,
  - prefix a základ slova: +*na*=*píše*+,
  - imperativ 1. a 2. osoby plurálu: +*kup*=*me*+,
  - kompozita: +*zemně*=*koule*+

Zapisujeme navíc i to, co bychom pečlivě vyslovili, např. /#*d'etski*##/, normován není zápis asimilace znělosti.

Příklad:

['bes_pra:ce 'nejsoʊ 'kolá:čeʊ||]
/#bes=prá:ce+ne=jsou+'kolá:čeʊ##/

['karel ʔuʃ 'pře:četl 'stovki 'knižek / ale 'nič si z=nič 'nepamatuje↓]

/##karel+uʃ+pře=četl+'stovki+knižek-->ale+'nič+si z=nič+ne=pamatuje↓##/

FONÉM JAKO JEDNOTKA SYSTÉMU

Inventář fonémů – vytváří se pomocí výběru dvojic zvukových realizací slov lišící se jen jednou zvukovou jednotkou → ověřování na zákl. znalosti jazyka, zda jde o dvě významové jednotky → jestliže ano, jde o alofony dvou samostatných fonémů, když ne, jde o realizace fonému jediného = **metoda minimálních párů** (srovnávají se výrazy se stejnou větně členskou platností, např. pes x bez, sen x syn, peru x beru, sebe x tebe).

Komutační testy – hledáme pro určitý foném všechny opozice v jazyce užívané, např. *kolem x polem x bolem, kaz x maz, kůl x důl, kam x tam*. Umožňuje určit míru využití fonémů v jazyce. Fonémy tvořící maximum opozic jsou centrem inventáře fonémů jazyka, fonémy málo využívané tvoří jeho periferii.

VZTAHY MEZI FONÉMY

Teorii rozpracoval Nikolaj Sergejevič Trubeckoj ve své knize *Základy fonologie* (1939), kde vymezil typy

tzv. **fonologických protikladů (opozic)**. Stanovuje tzv. **společný srovnávací základ**, tedy soubor fonologicky relevantních vlastností, které mají srovnávané fonémy společné, a poté distinktivní rysy. Dle základu dělíme opozice na bilaterální (jednodimenzionální, dvojice fonémů, např. *t* a *d* – vlastní konsonant, prealveolární okluziva – už se u jiného fonému nevyskytuje) a multilaterální (vícedimenzionální, společný základ se vyskytuje i u dalšího fonému/ů, např. *t*, *s* a *c* – vlastní konsonant, prealveolární, neznělý). Disjunktivní vztah – nemají nic společného (*m* a *s* – labiální okluziva, sonorní a nazální x alveolární konstriktiva nesonorní a ústní). Mimo to existuje ještě **diferenciační příznak**, fonologicky relevantní příznak/vlastnost, čím se fonémy liší (nejméně jedna vlastnost).

Rozlišujeme tři typy fonologických opozic:

$$\begin{matrix} F_1 & \boxed{a+b+c} \\ F_2 & \boxed{a+b+c} + d \end{matrix}$$
 Privativní protiklad – dva srovnávané fonémy mají společný srovnávací základ (mají všechny relevantní vlastnosti společné) a kromě toho má jeden z nich vlastnost navíc. Pak mluvíme o přítomnosti nebo nepřítomnosti diferenciačního příznaku, foném, který má příznak navíc, je člen příznakový. Tento typ opozice je vždy dvojčlenný (binární), typickým příkladem jsou znělostní páry.

$$\begin{matrix} F_1 & \boxed{a+b+c} + d \\ F_2 & \boxed{a+b+c} + 2d \end{matrix}$$
 Graduální (stupňovitý) protiklad – srovnávané fonémy mají všechny relevantní vlastnosti společné a liší se pouze stupněm (mírou) jedné z nich. Příkladem může být kvantita samohlásek (*a* – *á*) nebo stupeň otevřenosti / zavřenosti samohlásek (*a* – *o* – *u*). Srovnávaných fonémů může být víc (ternární).

$$\begin{matrix} F_1 & \boxed{a+b+c} + d \\ F_2 & \boxed{a+b+c} + e \end{matrix}$$
 Ekvipolentní (rovnomocný) protiklad – vedle společného srovnávacího základu má každý člen ještě další, pro sebe příznačnou charakteristiku, příznak, který se u druhého členu nevyskytuje. Příkladem z češtiny může být různé místo tvoření (*t* – *t'*, *d* – *d'*) nebo různý způsob artikulace (*t* – *s*).

Opozice ve vzájemném vztahu – izolované – foném je na zákl. příznaku v opozici ke všem ostatním fonémům jazyka, např. *l* a *r* (sonorní nevibranta a vibranta) a proporcionální – rozdíl zjištěný mezi členy opozice se analogicky opakuje i u dalších dvojic (např. protiklad znělosti).

Opozice stálá (protiklad fonémů se realizuje vždy, např. protiklad místa nebo způsobu artikulace) a **neutralizovatelná** (v některých pozicích se nerealizuje, např. opozice znělosti).

KORELACE

Korelace – dvojice fonémů, které jsou členy opozice bilaterální, privativní a proporční = **korelační pár** → **korelační řada** (soustava párů), v níž se fonémy jednotlivých opozic liší stejným **korelačním příznakem** → korelace jako soubor všech korelačních párů lišících se stejným příznakem. Foném se může účastnit více než jedné korelace – vzniká korelační svazek.

FONOLOGICKÉ PODSYSTÉMY JAZYKA

- vokální a konsonantický
- fonologický podsystém přejatých slov
- podsystém slov zvukomalebných
- podsystém expresiv

ZAPOJENÍ FONÉMŮ DO SYSTÉMU

- centrum systému (fonémy účastníci se korelací, pravidelných a bohatě využívaných vztahů)
- periferní fonémy (slabé zapojení, izolované vztahy, neúčast v korelacích).

SLABIKA Z FONOLOGICKÉHO HLEDISKA

Fonologická slabika – nejmenší jednotka lineárního uspořádání fonémů, minimální seskupení fonémů budované podle jazykových zákonitostí, nemusí být totožná s mikrosegmentem ani s morfem. Skládá se z jádra (**nukleus**) a svahů, před jádrem je **iniciála (onset)**, za jádrem **koda.**, pozice svahu nemusí být

obsazena, jádro je nutnou složkou slabiky.

Hranice fonologické slabiky – je nesporná, když se shoduje s předělem, určení hranic ale může být obtížné, poté mluvíme o **interludu**.

Obsazení jádra a svahů slabiky fonémy – obligatorním jádrem slabiky je vokalický foném, v čj může být i sonora, svahy slabiky jsou tvořeny konsonanty, případně sonorami tam, kde je jádro obsazeno vokálem, v češtině skupinu souhlásek může tvořit 1–4 souhlásky (*vzkřikla*)

DELIMITATIVNÍ SIGNÁLY Z FONOLOGICKÉHO HLEDISKA

Ukazují hranice smysluplných celků uvnitř promluvy, vymezují posloupnosti fonémů, kterým v jazyce přikládáme určitý význam, pro členění řetězce fonémů se používají různé prostředky, např. přízvuk, pauza atd.

Předěl (junktura, dirém) – ustálený model delimitativních signálů, odděluje významové jednotky, není-li realizován, chápeme řetězec jako jedinou významovou jednotku, např. [nová dobře vibraná kníška] x [nová / dobře vibraná kníška]; [topivo] x [to pivo]. Typy:

- terminální – označuje hranice makrosegmentu (výpovědi, výpovědního úseku), zvukově realizován intonémem a pauza
- vnější předěl – označuje hranice mezosegmentu (fonémového taktu, fonologického slova), potenciální pauza, přízvuk
- vnitřní předěl – ohraničuje mikrosegment (jednotka menší než fonologické slovo, intuitivně vydělována jako samostatná), např. mezi předložkou a následujícím jménem, nebo mezi předponou a slovním základem, méně signalizován, fakultativní

Vokalické a konsonantické fonémy a jejich alofony – klasifikace vokálů, diftongy; klasifikace konsonantů (konsonanty vlastní/párové, sonory, glide); změny hlásek v souvislé řeči (asimilace a akomodace, změny asimilační, ostatní změny – disimilace, elize, proteze, metateze, hiát atd.)

Vokály – samohlásky, volné vyznění hlasu doplněné rezonancemi, hlásky s tónovou strukturou

Konsonanty – založeny na šumu:

- klouzavé hlásky (glide) – nemají plně rozvinutou tónovou složku, ale chybí jim i složka šumová, mají nejbližší k vokálům, např. [j]
- sonory – větší podíl tónové složky, obsahuje i šumovou složku, podíl rezonance, např. [l], [r] a nazály
- vlastní konsonanty (k. šumové) se zřetelnou složkou šumů, znělé a neznělé.

Monofongy (jednoduché samohlásky) x *diftongy* (dvojhásky, v češtině diftong nepravý – plnou vokalickou stavbu uchovává jen část, druhá složka ji částečně ztrácí a mění se na polosamohlásku).

KLASIFIKACE VOKÁLŮ

Vokály se tvoří při otevřené hlasivkové šterbině, tzv. *apertuře*. Základní dělení je podle *postavení hmoty jazyka*:

- **horizontální** – vokály *přední* — *střední* — *zadní*,
- **vertikální** – vokály *nízké* — *středové* — *vysoké*.

Na tvorbu vokálů má dále vliv *tvar retní šterbiny a postavení rtů*, *otevřenost nebo zavřenost* vokálů (na rozdíl od jiných jazyků není v češtině významotvorná), *nazálnost* (v češtině jsou všechny vokály ústní, nosové jsou neortoepické a jedná se o nedbalou výslovnost) a *délka* (čili *kvantita*, v češtině významotvorná).

INVENTÁŘ VOKALICKÝCH FONÉMŮ

10 monoftongických vokálních fonémů: i, í, e, é, a, á, o, ó, u, ú (ó, é periferní)

a, á – střední, nízké, kompaktní

e, é – přední, středové, nelabializované, nekompaktní, nedifuzní

i, í – přední, vysoké, nelabializované, nekompaktní, difuzní, negravisové, u í se uplatňuje fonetické krácení, neboť jde o artikulačně namáhavou hlásku

o, ó – zadní, středové, zaokrouhlené, nekompaktní, nedifuzní, gravisové

u, ú – vysoký, zadní, zaokrouhlený, nekompaktní, difuzní, grafitový, ú podléhá fonetickému krácení

V českém jazyce vychází klasifikace vokálů z tzv. *vokálníhoho trojúhelníku*:

		hledisko činnosti rtů					
		nelabializované			labializované		
v e r t i k á l n í	vysoké	i — í				u — ú	
	středové		e — é (ə)		o — (ó)		
	nízké						
				a — á			
		přední		střední	zadní		
		horizontální hledisko					

V češtině rozlišujeme 5 kvalit a 2 kvantita, vokály se neredukují a jejich kvalita zůstává stále stejná. V domáci české zásobě se také nevyskytuje vokál *ó*, vokál *é* ustupuje na úkor *í*. Znak „ə“ označuje středový vokál.

Vztahy mezi vokálními fonémy – graduální protiklad výšky, privativní protiklad přednosti – zadnosti u vokálů středových a vysokých, privativní protiklad kvantita.

Klasifikaci uvádíme v pořadí kvantita, podle horizontálního členění, podle vertikálního členění, podle činnosti rtů.

Příklad klasifikace:

Věra ['vjera]

V – K

J – K

E – V krátký, přední, středový, nelabializovaný

R – K

A – V krátký, střední, nízký, nelabializovaný

Ú – V dlouhý, zadní, vysoký, labializovaný

Diftongy *ou, au, eu* jsou v češtině klesavé. V češtině je také třeba dodržovat kvantitu, protože je významotvorná, a klást důraz na přiměřenou otevřenost retní šterbiny.

S vokály souvisí také *ráz*.

POUŽITÍ RÁZU

Jde o tvrdý hlasový začátek po pauze před vyslovením vokálu (krátká pauza). Ráz je v češtině závazný (obligatorní):

- na začátku slova začínajícího na vokál – [vokál],
- po jednohláskové předložce + slovo začínající na vokál – [předložka][vokál].

Fakultativní (a pro nás ve fonetickém přepisu závazný) je pak na hranici, kde se setkají dva vokály:

- předložka končící na vokál + následující slovo začínající na vokál – [předložka][vokál][vokál],
- předpona končící na vokál + slovní základ začínající na vokál – [předpona][vokál][vokál],
- superlativa adj. a adv. + vokál – [superlativ][vokál],
- u kompozit – [slovo1][vokál][slovo2].

DIFTONGY

Diftongické vokalické fonémy: ou, au, eu (poslední dva jen v přejatých slovech).

Mají formantovou strukturu, *ou* je klesavý diftong – o podržuje vokaličnost, u je polosamohláska.

KLASIFIKACE KONSONANTŮ

Konsonanty nejsou tak jednoznačné jako vokály a nejsou stejnorodé. Podstatou konsonantické artikulace je vytvoření překážky výdechovému proudu, tzv. **striktury**. Z hlediska klasifikace je podstatné **místo** (určené podle pasivních artikulačních orgánů) a **způsob artikulace**.

Artikulace konsonantů má tři fáze:

1. **intenze** – fáze zaujímání cílového artikulačního postavení,
2. **tenze** – fáze trvání cílového postavení,
3. **detenze** – ústup artikulačních orgánů a postupné uvolnění mluvidel.

Podle místa artikulace se dělí na:

- **retné** – **labiální** (bilabiální/obouretné – *p, b, m* a labiodentální/retozubné – *f, v, μ*)
- **dásňové** – **alveolární** (předodásňové/prealveolární – *t, d, n, s, z, c, ʒ, ř, ʃ, l, r* a zadodásňové/postalveolární – *š, ž, č, ʒ*)
- **středopatrové** – **palatální** (tvoří se tvrdém patře) – *tʰ, dʰ, ŋ, j*
- **zadopatrové** – **velární** (tvoří se na měkkém patře) – *k, g, ŋ, x, γ*
- **hrtanové** – **laryngální** (tvoří se na hlasívkách) – *h, ʔ*

Pro způsob artikulace je důležitá především tenze a detenze. Rozlišujeme tři základní typy tvoření:

- **Závěrové/okluzivy** – artikulační orgány úplně uzavřou cestu výdechovému proudu a v tenzi se tvoří úplný závěr, *okluze*. Detenze je jednorázové rychlé uvolnění cesty výdechovému proudu.
  - Z hlediska artikulace: *okluzivy*.
  - Z hlediska akustického: hlásky výbuchové, explozivní, tzv. *explozivy*.
  - *p, b, m, μ, tk, d, n, tʰ, dʰ, ŋ, k, g, ŋ, ʔ*
- **Úžinové/konstriktivy** – artikulační orgány se k sobě na některém místě těsně přiblíží, ale úplně se neuzavřou, vzniká tak úžina, *konstrikce*. Detenze představuje postupný ústup z tohoto postavení a rozšíření šterbiny.
  - Z hlediska artikulace: *konstriktivy*.
  - Z hlediska akustického: hlásky třené, *frikativy*.

- *f, v, s, z, š, ž, j, x, γ, h* (středové), *l* (laterální), *r, ř* (vibranty)
- **Polozávěrové** – výdechová cesta se na některém místě úplně uzavře, ale jen na krátký okamžik – polozávěr, tzv. *semiokluze*. Detenze představuje vznik úžiny, která se postupně uvolňuje.
  - Z hlediska artikulace: *semiokluzivy*.
  - Z hlediska akustického: *afrikáty*.
  - *č, c, ž, ě*

Mimo těchto dále existují podtypy:

- **Nazální okluzivy** – výdechový proud může procházet současně i nosní dutinou.
  - *m, n, ň*, poziční varianty *ŋ, μ*
- **Glide** – klouzavá hláska.
  - *j*

Ještě rozlišujeme:

- **konsonant**
  - *pravý*
    - *znělý*,
    - *neznělý*;
  - *nepravý*
    - *sonora*,
    - *glide*;
  - *ráz*.

INVENTÁŘ KONSONANTICKÝCH FONÉMŮ ČEŠTINY

obsahuje 27 fonémů, periferní je *g* (fonologická funkce jen v přejatých slovech), a také *f*, do češtiny se dostává i *ž*.

Soustava konsonantických fonémů je založen na opozicích – ekvipolentní protiklad místa tvoření, ekvipolentní protiklad způsobu tvoření, privativní protiklad znělosti, privativní protiklad nosovosti. Korelační vztah znělostí tvoří korelační řadu 10 párů (*p-b, t-d, t'-d', s-z, š-ž, x-h, f-b, k-g, č-dž, c-dz*)

Z akustického hlediska se dělí na:

- **sonory** – vysoký podíl tónu – *l, r, m, n, ň, ŋ, μ*
- **šumové souhlásky** (znělé a neznělé)

Okluzivy labiální (bilabiální) – *p, b, m*

Okluzivy alveolární (prealveolární) – *t, d, n*

Okluzivy palatální (prepalatální) – *t', d', ň*

Okluzivy velární – *k, g, ŋ*

Okluziva laryngální (glottální) – *ráz*

Prealveolární semiokluzivy – *c, ž*

Postalveolární semiokluzivy – *č, ě*

Konstriktivy středové labiodentální – *f, v*

Konstriktivy středové prealveolární – *s, z*

Konstriktivy středové postalveolární – š, ž

Konstriktiva středová palatální – j

Konstriktivy středové velární – ch

Konstriktiva středová laryngální – h

Konstriktiva boková laterální – l

Konstriktivy kmitavé vibranty – r, ř

Klasifikaci uvádíme v pořadí pravý / nepravý (se všemi charakteristikami), místo tvoření, způsob artikulace, akustický dojem.

Příklad klasifikace:

- P – K pravý, neznělý, bilabiální, okluziva orální, exploziva orální
- Ž – K pravý, znělý, postalveolární, konstriktiva středová, frikativa
- Ň – K nepravý, sonora, palatální, okluziva nazální, exploziva nazální

ZMĚNY HLÁSEK V PROUDU ŘEČI (PRAVIDLA SPOJOVÁNÍ HLÁSEK)

Obecná kritéria rozlišování změn:

- v současnosti (*synchronní*) × ve vývoji (*diachronní*);
- spisovné (██████) × nespisovné (nářeční, nedbalé,...) (██████);
- paradigmatické (v inventáři hlásek, např. vznik ž, ž, ubývání, přibývání hlásek, charakteristické pro vývoj jazyka) × syntagmatické (změny týkající se spojování hlásek, podle vztahu v systému, na zákl. spojování hlásek v proudu řeči);
- závaznost:
  - obligatorní změny (pravidelné, popsané, kodifikované, např. asimilace podle znělosti),
  - fakultativní změny (nezávazné, např. výslovnost skupiny „sh“ nebo užití rázu),
  - změny sporadické (uskutečňují se pouze u několika slov, např. nespisovné ██████);
- blízkost hlásek:
  - tautosylabické (hlásky, které jsou součástí jedné slabiky) × heterosylabické (hlásky různoslabičné);
  - kombinatorní (syntagmatické, stojí-li vedle sebe dvě určité hlásky, jejich kombinace vyvolává určitou změnu, vznikají při kombinování zvuků a jejich vzájemném ovlivňování např. ██████) × poziční (záleží od pozice hlásky ve slově, např. neutralizace znělosti, ██████);
  - kontaktní (hlásky stojící vedle sebe se sblíží) × distantní (změny vzdálené, např. nespisovné ██████);

ASIMILAČNÍ ZMĚNY

- **Asimilace** (sblížování hlásek, usnadnění výslovnosti hláskové skupiny) × **disimilace** (oddálení výslovnosti, působí proti jazykové ekonomii, zvětšení akustických a artikulačních rozdílů, sporadická změna např. ██████);
- **Asimilace úplná** (vznik tzv. *geminátů*, tj. zdvojených hlásek, např. ██████) × **asimilace částečná** (nejde o 2 stejné hlásky, např. ██████);
- **Akomodace** (ovlivnění hlásek různého druhu, kdy navzájem působí konsonant a vokál, přizpůsobení konsonantu k okolním vokálům nebo vokálu k okolním konsonantům, posun výslovnosti) ×

asimilace v užším smyslu (ovlivnění hlásek stejného druhu – KK, VV; při spojování konsonantů, spodoba. Progresivní – postupná, rozhodující jsou souhlásky první [schoda] x regresivní – výsledek ovlivňován poslední souhláskou [zhoda]. V češtině je pravidlem regresivní asimilace. Spodoba znělostní x artikulační.).

AKOMODACE

V čj jsou všechny nespisovné, ovlivňují se hlásky jiného typu – konsonanty s vokály

- **Nazalizace** – nosovkový příděch vokálu ( ).
- **Palatalizace** – v sousedství palatálního konsonantu je výslovnost vokálu posunuta více „dozadu“, např. *dým* x *dím*
- **Asibilace** – sykavkový šum při výslovnosti *d'*, *t'*, záležitost slezských nářečí (např. *děti*: , či dokonce).
- **Intervokální oslabování** – mezi dvěma vokály se určité konsonanty ztrácejí (h, j, v, l), záležitost nářečí nebo nespisovné výslovnosti (např. „lavice“ =).
- **Změna neznělých souhlásek na znělé mezi samohláskami** (,).

ASIMILACE

- **Asimilace znělosti** – vztahuje se pouze na konsonanty párové s výjimkou v – to sice asimilaci podléhá (např.), ale samo ji nevyvolává (proto). Asimilaci nepodléhají sonory ( ). Častěji jsou výsledkem neznělé skupiny. Asimilace může být:
  - *progresivní* (postupná) – např. ,
  - *regresivní* (zpětná) – např. .
- **Asimilace artikulace:**
  - *a. místa artikulace* – ve spisovné řeči poziční varianty ɸ, ɱ, v nespisovné např. (přiblížení prealveolárního s postalveolárním š, č), nebo (prealveolární n, bilabiální m, b);
  - *a. způsobu artikulace* – namísto okluzivy a konstriktivy se vysloví jedna semiokluziva, např. spisovné u *ts, ds, tš, dš* , nespisovné .

VOKALICKÁ HARMONIE

Připodobnění vokálů k sobě, ačkoli je mezi nimi konsonant, ovlivnění hlásek stejného typu, heteroslabičná, snaha o harmonii, např. , , .

METATEZE

Přeskupování hlásek nebo slabik ve slově, vždy nespisovné , , , , , .

ELIZE

Vypouštění hlásek ve slově, může být i spisovné, zjednodušování [japko], [dicki], pravidlem je u dvou stejných souhlásek [mňěká], [pana], pokud nejde o šev slov nebo hranici předpony a základu. např. , , , , , , nespisovné např. , , , , .

PROTEZE

Vložení hlásky na počátek slova začínajícího na samohlásku, vkládání souhlásky před vokál na počátku fonace, např. [voko], [vokno]. Protetickými hláskami jsou v, h, (j), většinou záležitost nespisovného jazyka, např. *voko, Volomóc, Holomóc, hucho (ucho)* apod. Existují ale i slova, kde je proteze spisovná, lexikalizovaná, především expresivní – např. *zvorat*.

EPENTEZE

Vložení hlásky do slova. V češtině se týká především vokálů a je v některých případech spisovná, např. ■■■■■, ■■■■■, v nářečí např. ■■■■■.

Zvláštním případem je tzv. *hiát*, tj. vložení *j* do cizího slova mezi dvě různoslabičné vokály, z nichž jeden je *i*, např. ■■■■■, ■■■■■. Na styku dvou heterosylabických (různoslabičných) vokálů dochází k vkládání hiátové souhlásky. V češtině typicky *j*, např. [hiját]. Takto je užíván ráz.

APOKOPA

Odsunutí nepřízvučných slabik na konci slova, spisovně např. *kilogram* → *kilo*, *videorekordér* → *video*, nespisovně *nashledanou* → *nashle*, *bezvadné* → *bezva*, *v pohodě* → *v poho*.

SYNKOPA

Vypuštění slabiky uvnitř slova, redukce, zánik vokálu a tím i slabiky, nejčastější haplologie (při setkání dvou stejných slabik jedna zmizí) např. *Brno noviny* → ■■■■■, *morfofonologie* → *morfonologie*.

Slabičný sklad – při rychlém tempu může dojít k zániku slabik, nespisovné [brejden]

DALŠÍ ZMĚNY

- Vkládání hlásek na místo, kam nepatří, např. *součástnost*, *domáctnost*.
- Změny související s nedokonalostí jazykového systému v hlavě mluvčího, např. *dvěmi*.

Zvukové členění výpovědi – prostředky a formy modulace souvislé řeči (přízvuk slovní a větný, intonace, důraz); členění souvislé řeči (promluva, výpověď, výpovědní úsek, takt, slabika); slabika, stavba slabiky, vlastnosti slabiky

---

PROSTŘEDKY A FORMY MODULACE SOUVISLÉ ŘEČI

Slovní přízvuk (akcent) – změna slabiky řečového celku v porovnání k ostatním, prominence některé ze slabik, vždy jde o komplex prozodických vlastností, ne jen o změnu síly, v proudu řeči jde o taktový přízvuk.

Větný přízvuk – zvýraznění klíčového slova výpovědi nebo jejího úseku, těsně souvisí s tzv. aktuálním členěním výpovědi, kdy je vydělováno téma sdělení, jádro úseku, odráží se i melodickém schématu výpovědi.

Důraz – další stupeň vytčení výrazů, realizován silou, zvýrazněním artikulace, někdy i zpomalením tempa řeči. Důležitý pro interpretaci výpovědi, odráží postoje mluvčího.

Intonace – způsob silového a melodického průběhu celého výpovědního celku, větná melodie, intonačním centrem něty je větný přízvuksignál ukončenosti/neukončenosti promluvy, odlišení jednotlivých ukončených vět podle komunikativní funkce, proměna silové a melodické složky řeči, signalizuje hranice výpovědí a výpovědních úseků, důležitá pro interpretaci aktuálního členění výpovědi, je zp. vyjádření komunikativní funkce výpovědi, vyjadřuje subjektivní postoje mluvčího. *Klesavá kadence* (citově neutrální, příznaková obměna při vytýkání, doplňovacích otázkách a otázkách vylučovacích, může mít také expresivní funkci) x *antikadence* (zjišťovací otázky) x *polokadence* (pokles hlasu před intonačním centrem, nekonečné úseky výpovědi)

Podle postoje mluvčího ke skutečnosti se věty dělí na:

- oznamovací
- tázací – zjišťovací o. a doplňovací o.
- rozkazovací

- přací

Jakými prostředky disponují?

	lexikální prostředky:	slovesný způsob:	intonace:	příklad:
oznamovací:	×	indikativ / kondicionál	klesavá kadence	„Maminka je v nemocnici.“
tázací doplňovací:	<i>tázací slovo</i>	indikativ / kondicionál	klesavá kadence	„Kdo to byl?“
tázací zjišťovací:	×	indikativ / kondicionál	<i>stoupavá kadence (antikadence)</i>	„Maminka je v nemocnici?“
rozkazovací:	×	<i>imperativ</i>	klesavá kadence	„Zavři okno.“
přací:	<i>přací částice (ať, necht', kéž)</i>	indikativ / kondicionál	klesavá kadence	„Kéž by byly Vánoce.“

Emfáze – zvláštní typ změn realizace řeči vznikající z emotivních pohnutek. Dochází i ke změnám ostatních složek výpovědi (lexika, větné stavby...).

PROZODICKÉ (MODULAČNÍ) PROSTŘEDKY SOUVISLÉ ŘEČI

Až doposud jsme se pohybovali v rovině *segmentální*, nyní se přesouváme do roviny *suprasegmentální* – jevy nad segmenty, hláskami. V souvislosti se zvukovou stavbou řeči mluvíme o tzv. *prozodických (modulačních) prostředcích*. Sem patří:

Síla hlasu – intenzita/dynamika, založena na velikosti rezonančních prostor a proměnách výdechového proudu i artikulační práce v průběhu celků větších než jedna hláska, zvětšení amplitudy kmitů molekul vzduchu, pro fonetiku je podstatná, je významotvorná, proměna síly hlasu určuje hranici slov, je rytmickým činitelem, souvisí se slovním a větným přízvukem. Mimo to může také sdělovat postoj mluvčího k dané skutečnosti.

Výška hlasu – melodie řeči, tónová frekvence, z fonetického hlediska jsou důležité změny výšky hlasu, které fungují jako melodie, střídání výšky hlasu = intonace, má výpovědní hodnotu, signalizuje konec sdělení, typ otázky, úseky výpovědí, citové a volní postoje mluvčího.

Tempo řeči – rychlost artikulační práce, pro určitý jazyk je obvykle udáváno počtem slabik na určitou časovou jednotku. V různých jazycích se liší. Pro češtinu se udává 5 temp za minutu: 400 slabik za minutu (čeština je průměrně rychlým jazykem), nejrychlejší pak 900 slabik za minutu (např. italština, ruština). Tempo je důležité i z hlediska významu, z hlediska komunikace důležité proměny rychlosti řeči v závislosti na obsahu sdělení (pomalejší tempo pro důležité části výpovědi, pro méně chápavého posluchače...)

Pauzy – přerušení řečového proudu, souvisí s řečovým tempem, rozlišujeme *komunikativní/kontaktová*, *absolutní* (na začátku a konci promluvy) a *fakultativní* (relativní, nemusí být vždy obsazené). Správné užití pauz → frázování. Když je potřeba doplnit dech, komunikativní pauza oddělující větší řečové celky, absolutní (neomezená délka) x relativní (krátkodobá), potenciální (může ale nemusí být v dané pozici realizována).

Barva hlasu (témbr) – je spíše složkou estetickou, z hlediska významu však není podstatná, specifická zvuková kvalita sloužící k identifikaci mluvčího, interference tónů a šumů, jež vznikají v hrtanu a nadhrtanových prostorech, individuální, jazykové využití jako signál citových a volních postojů (řekl smutně, vesele, rozčileně...).

ČLENĚNÍ SOUVISLÉ ŘEČI

Rozdíl mezi významovým a fonetickým členěním:

Fonetické členění	Významové členění
promluva	
výpověď (vyslovená „věta“)	
výpovědní/promluvový úsek, taktová skupina	
takt (přízvukový/fonetický takt, fonetické slovo)	
	slovo (po významové stránce)
	morfém a jeho morf (vyčleňujeme obvykle až při lingvistickém rozboru)
slabika (nejmenší jednotka rozlišitelná sluchem)	
foném a jeho realizace (vyčleňuje se až lingvistickou analýzou)	

Promluva – celek řeči mezi dvěma absolutními pauzami, tematická soudržnost obsahu i formy, jediný mluvčí.

Výpověď – pronesená věta, menší než promluva, vyznačena větnou intonací a relativními pauzami, mnohdy jen potenciálními, členěna větným přízvukem a intonací.

Výpovědní úsek – součástí výpovědi, taktová skupina, promluvový úsek, zvukový celek oddělený od ostatních potenciální vdechovou pauzou, rozčlenění souvisí s obsahem, je modulován větným přízvukem, pselní jednotka, u níž pozorujeme korespondenci mezi zvukovým a obsahovým členěním promluvy. Správné členění mluvené řeči na jednotlivé úseky se nazývá *frázování*.

Slovo jako zvuková jednotka – významová jednotka, součástí taktu, nebo tvoří takt samostatný.

Takt – skupina slabik patřících k jednomu slovnímu přízvuku, jednotka shodná se slovem i větší, hranice taktu je totožná s hranicí některého slova, je signalizována potenciální pauzou, v proudu řeči často tvořen více slabikami než slovo, patří do něj i nepřízvukná proklitika (předklonky přičleňující se k následujícímu slovu) a enklitika (příklonky přičleňující se k přecházejícímu výrazu). Takt je označován jako fonetické slovo – zákl. zvuková jednotka přirozeně vyslovované řeči.

Takt je skupina slabik, z nichž první nese přízvuk a je následována několika slabikami nepřízvuknými. Může to být slovo ale nemusí. Přízvukový vrchol – slovní přízvuk (slabika pod přízvukem) + meziaktová hranice. V češtině jsou nejčastější dvoj- a trojslabičné takty tzv. sestupné, dány stálým hlavním slovním přízvukem na první slabice (— ∪ ∪, — ∪), tzv. daktylotrochejský spád:

‘Rozhodli jsme se ‘odměnit vás ‘za vykonanou ‘práci.

Takt může být také vzestupný (nepřízvukné slabiky předcházejí poslední slabiku přízvuknou [*a'mám*], nebo obstupný – přízvukná slabika je umístěna mezi nepřízvuknými [*a'rádbi*].

Přízvuk nemění význam, je vždy na první slabice. Je-li takt delší 3 slabik, uplatňuje se tzv. *vedlejší slovní přízvuk*, který je fakultativní a důležitý je u složených slov:

‘země,koule — ‘samo,obsluha

Slovní přízvuk nemají předklonky:

‘Rozhlas ‘oznámil, že_ ‘dnešní ‘program ‘odpadá.

Dostane-li se vedle sebe více jednoslabičných slov, tvoří dohromady takt, a to bez ohledu na význam – důležitější je zřetel rytmičkový:

‘To_je ‘její ‘vina.

‘Je_to ‘její ‘vina.

‘To_by_byl ‘nevděk.

'Byl_by_to 'nevděk.
'Má_strach 'z_prohry.
Má_'radost 'z_výhry.

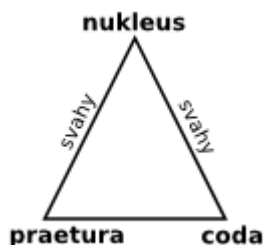
I plnovýznamové sloveso může ztratit přízvuk, pokud by narušovalo rytmus věty:

'Pak_jsem_ho_už 'neviděl.

Slabika – nejmenší reálně existující složka zvukové řeči, nejjednodušší a nejtěsnější možná artikulační jednotka funkčních prvků řeči, která vyhovuje dorozumívání. Charakteristické vlastnosti:

- fonace – přítomnost hlasové složky, nositelka prozodických vlastností
- uvolnění cesty pro hlas – artikulační podstata slabiky, přechod od striktury k apertuře a někdy dále k restriktuře
- otevřené slabiky (končí slabičným jádrem, maximální aperturou) a zavřené slabiky (zakončeny restrikturou)
- stavba slabiky – jádro (místo maximální apertury/míry hlasnosti – vokály, sonory) a svahy slabiky

SLABIKA

Slabika je nejmenší jednotka zvukového plánu jazyka. Je základem rytmické stránky jazyka a charakteristická je fonace (účast hlasu). Vyslovuje se stále stejně, ať je nebo není pod přízvukem.

Nukleus je jádrem slabiky – buď vokál, diftong nebo slabikotvorná souhláska. Pro češtinu jsou typické (3x více než zavřených) tzv. *otevřené slabiky* KV, *zavřené slabiky* KVK a nejméně časté *zavřené slabiky s neobsazenou praeturou* VK, jež se v nespisovném jazyce doplňují konsonantem (K)VK (např. „vokno“).

Maximálně obsazené pozice mají slova „vstříc“ a „pštros“, které začínají skupinou až 4 konsonantů, a „zábst“ nebo „pomst“ končící 3 konsonanty. Nejvíce hlásek pohromadě tvořících jednu slabiku pak mají např. slova „strast“ a „ctnost“.

Ortoepie, ortofonie – vymezení pojmů, kodifikace spisovné výslovnosti; současná spisovná výslovnost (základní ortoepické příručky, konkrétní ortoepické zásady)

VYMEZENÍ POJMŮ

Norma jsou závazná pravidla správné výslovnosti a je součástí kultury jazyka.

- **Ortofonie** je nauka o správném tvoření jednotlivých hlásek, nauka o znění hlásek spisovného jazyka, řeší vztah mezi hláskou ve veřejném kultivovaném projevu „správnou“, odpovídající normě, a „nesprávnou“, stojící mimo normu. Je součástí ortoepie. Týká se i nářečí.
- **Ortoepie** je nauka o spisovném užívání správně tvořených hlásek (pravidla spisovné výslovnosti).

V hodinách budeme ještě dále mluvit o **ortografii**, tedy o správném psaní jazyka.

Ortoepie jsou pravidla (*norma*) spisovné výslovnosti a je součástí jazykové kultury, mluvíme o kultuře zvukové stránky řeči. Odchyłka od ní je chybou. Výslovnost není jednotná (v různých prostředích mluvíme různě).

Ortoepie se vztahuje výlučně k zvukového podobě jazyka užívaného ve veřejných projevech, nikoli k soukromé komunikaci.

Psaný jazyk nerozhoduje o ortoepické výslovnosti. Ortoepie se netýká jen jednotlivých výrazů, ale i fonetického slova, výrazů promluvového úseku., skupin hlásek, přízvukování a intonace. Nelze ji směřovat s:

- **Eufonie** – libozvučnost, souvisí s estetickým hlediskem výslovnosti a týká se zejména uměleckých textů. Nemá nic společného se spisovnou výslovností.
- **Kakofonie** – nelibozvučnost.
- **Kalilogie** – zvuková stylistika, nauka o libozvučnosti.

Ortofonie

- znění jednotlivých hlásek v jinak spisovném projevu může prozradit regionální původ mluvčího
  - rozdíly ve výslovnosti samohlásek (*i* blíží se *e* nebo *a* v Čechách apod.)
  - kvantita vokálů – zkracování
  - hlubší zadnější české *l*
- obměny hlásek způsobené nepečlivostí
  - polykání, nevýrazné vyslovování souhlásek

KODIFIKACE SOUČASNÉ SPISOVNÉ VÝSLOVNOSTI

Určité poznatky o české výslovnosti podává ve svém spise *De orthographia bohémica* (1406/1412) už Jan Hus – ten zastává tzv. *archaické hledisko*, za normu by nejraději vzal středověkou češtinu (dvojí výslovnost *y/i*, měkké/tvrde *l*), tedy starší stav češtiny. Později vydává Jan Blahoslav spis *Vady kazatelův* (1571), v němž kárá kazatele za užívání nespisovné řeči, čímž popisuje tehdejší výslovnost a Jan Ámos Komenský *Umění kazatelské* (1651), které opět kritizuje regionální obměny v projevu. Josef Dobrovský ve svém díle *Mluvnice* mimo jiné popisuje podstatu a místo, funkci přízvuku v češtině.

19. století bylo obdobím národního obrození. Jan Kollár ve svém díle *Myšlenky o libozvučnosti řeči vůbec, obzvláště československé* (1823) zastává především tzv. *estetické hledisko*, je velmi subjektivní, projevuje se regionální původ.

Podobně Josef Durdík vydává *Kalilogie čili o výslovnosti* (1883), což je první systematický popis správné spisovné výslovnosti, zaměřuje se na herce, za správnou podobu považuje pražskou lidovou řeč; opět velice subjektivní, z regionálního hlediska. Zabývá se i přízvukem a intonací. Kalilogie = libozvučnost.

Začátkem 20. století přichází Antonín Frinta s dílem *O správné výslovnosti češtiny a slovenštiny* (1929) – je prvním, kdo se zamýšlel nad tím, jak normu pojmut. Uvažoval tři hlediska a jak je zkombinovat:

1. *většinové hledisko*,
2. *dominující postavení Prahy*
3. *estetické hledisko*.

O několik let později vydává František Trávníček dvojici knih *Správná výslovnost* (1935) a *Spisovná výslovnost* (1940), v nichž preferuje moravské varianty.

Nástup strukturalismu a Pražského lingvistického kroužku s sebou přinesl sborník *Spisovná čeština a jazyková kultura* (1932), který popisuje hlediska všech jazykových plánů, včetně výslovnosti. Stať *Zvuková kultura českého jazyka* napsal Miloš Weingart, je však příliš kategorický, neuvažuje o dubletách, správná je podle něj jediná forma, nepřipouští diferenciaci výslovnosti.

Ve 40. a 50. letech se do diskuse o výslovnosti zapojují i média, obzvláště pak v časopise *Slovo a slovesnost*.

V roce 1942 je založena ortoepická komise při AVČR, v roce 1952 přechází do ÚJČ. Měla vytvořit standard pro mluvený projev (na veřejnosti, citově neutrální spisovný projev). Museli:

1. Zjistit stav výslovnosti na celém území českého národního jazyka, vymezit se proti nářečí a

nespisovnosti

2. Zmapovat vztah mezi mluvenou a psanou normou, pravopisnou normou a výslovností
3. Na základě těchto poznatků najít okruh spisovné češtiny a charakterizovat oblast jazyka, jejíž výslovnost je spisovná, v kterých projevech je nutné kodifikované normy dodržovat

Ve výsledku je za základ spisovné výslovnosti vzata oblast Středních Čech s výjimkou Prahy a k této normě jsou přidány dublety pro Moravu. Zahrnuje zejména projevy neutrální, oficiální (veřejné) a polooficiální.

Vychází také dvě publikace:

- *Výslovnost spisovné češtiny I* (1955, 1967), Bohuslav Hála a kol. – týká se pouze slov domácích.
- *Výslovnost spisovné češtiny II* (1978), Milan Romportl a kol. – zabývá se výslovností slov přejatých, obsahuje také slovník 21 000 slov vymykajících se pravidlům

Na tyto dvě navazuje i publikace Jiřiny Hůrkové *Česká výslovnostní norma* (1995), která zaznamenává změny ve výslovnosti v posledních letech.

Dále: Marie Krčmová, Tomáš Duběda.

Výslovnostní norma je diferencovaná, existují tři *spisovné* výslovnostní styly, podmíněny slohotvornými činiteli:

3. **Základní (neutrální) výslovnost** – styl kultivovaného denního styku (komunikace), týká se projevů oficiálních, polooficiálních a neutrálních (hlasatelé ve sdělovacích prostředcích, učitelé, ...).
4. **Vyšší (vybraný) – explicitní** – velmi pečlivá, výrazná výslovnost, pomalejší tempo řeči (projevy před větším publikem, obtížné akusticky).
5. **Nižší (zběžný) – implicitní** (náznaková) – zejména pro soukromý denní styk, je na hranici, tolerantní k odchylkám – intonace, přízvuku, rychlejší tempo, stále ale zachovává rysy spisovné výslovnosti. (také projev sportovních reportérů)

Mimo těchto rozeznáváme také dva styly *nespisovné*:

- **Výslovnost nářeční** – je dána regionem, mluvčí zachovává rysy svého nářečí.

Rozeznáváme čtyři základní nářeční skupiny, které se dělí na základě hláskových změn. Tyto jsou dobře odsledovatelné na větě „Dej mouku ze mlýna na vozík“:

1. **Česká** (v užším smyslu):
  - „Dej mouku ze mlejna na vozejk.“
  - Charakteristické jsou diftongy a protetické „v“.
2. **Středomoravská** (hanácká):
  - „Dé móku ze mléna na vozečk.“
  - Charakteristické jsou široké dlouhé vokály.
3. **Východomoravská** (moravskoslovenská):
  - „Daj múku ze mlýna na vozičk.“
  - Zachovávají nejstarší stav českého nár. jazyka, rozlišení tvrdé/měkké l, i, y
4. **Slezská** (lašská):
  - „Daj muku ze mlýna na vozičk.“
  - Charakteristická je ztráta kvantity, krátkost, měkké/tvrde l, i/y, přízvuk na poslední slabice.

V současnosti se preferuje terminologie z jazykového zeměpisu.

- **Výslovnost nedbalá** – je dána nevšímavostí mluvčího ke své řeči, v běžném hovoru.

Mimo tento rámec existuje ještě tzv. **jevištní mluva (umělecká)** – důraz se klade na srozumitelnost, mohou

se v ní objevit prvky ze všech stylů spisovných i nespisovných, není spontánní (autorova stylizace).

Problematické body české výslovnosti:

- výslovnost hláskových spojení – redukce, přesmykávání (hlavně u souhláskových skupin)
- přízvukování slov
- větný přízvuk, větná melodie

Většinou jde o jazykovou ekonomii (stačí nám 2 slabiky).

Základní vady řeči:

- **rotacismus** – špatná výslovnost r
- **rotacismus bohemicus** – špatná výslovnost ř
- **sigmatismus** – špatná výslovnost s, sykavek
- **lambdacismus** – špatná výslovnost l

SOUČASNÁ SPISOVNÁ VÝSLOVNOST

OBEČNÉ ZÁSADY VÝSLOVNOSTI PŘEJATÝCH SLOV

- složitější situace – dodržování pravopisu původního jazyka, napodobení pův. znění, odlišná stavba slov, dublety ve znění, jiné principy v psaném textu – *di, ti, ni*, nedůsledné označování kvantity, cizí grafémy
- stupeň přizpůsobení realizace odpovídá vžitosti slova, nové výrazů jsou bližší cizímu jazyku, odráží se to i v písmu (*camping* → *kempink*)
- citátové výrazy se blíží výslovnostně pův. jazyku a uchovávají si i pův. pravopis (*fair play*)
- u vžitějších slov rozhoduje úzus uživatelů
- nečeské hlásky se nahrazují nejpodobnější hláskou českou (*résumé* [rezimé]), na styku hlásek probíhají asimilační změny jako v češtině (*transgrese* [tranzgrese], *mafie* [mafije])

KONKRÉTNÍ ORTOEPICKÉ ZÁSADY

- **dvojice vokálů** – sousedící vokály mohou být pouze heterosylabické (patří k různým slabikám), výslovnost obou samohlásek zůstává zachována, může se uplatnit ráz, hiát je v přejatých slovech plynulý nebo s přechodovým *j*
- **konsonanty a vokály patřící k různým slabikám** – v pečlivé výslovnosti je třeba dodržovat ráz (*rozevřel oči, závod už začal...*), v případě párových souhlásek je na konci prvního výrazu spisovná jen neznělá výslovnost
  - na hranici slabičné předložky a jména je možná jak spojitá výslovnost, tak naznačení hranice jednotek rázem (*bez úspěchu*), u neslabičné předložky je ráz nutný
  - na hranici mezi předponou končící souhláskou a základem začínajícím samohláskou obvykle vyslovujeme jako cele, lze zvýraznit utváření slova rázem při neznělém zakončení předpony
- **vlastní konsonant + l, r, m, n, ň, j**, které se spodoby neúčastní – mezi předložkou a slovem se zachovává znělost, předložka *přes* se chová jako znělá ([přezles]) a předložka *s* se chová jako z, *se* zůstává neznělá

- **výslovnost dvou stejných souhlásek** – jak graficky, tak výslovnostně (*měkká, před domem, nad tebe*) – není-li patrná stavba slova, vyslovuje se jen jedna souhláska, zdvojená výslovnost, se doporučuje, pokud rozlišuje význam (*raci – racci*), na švu slov, předložkových spojení a předpon se vyslovuje zdvojeně
- **výslovnost skupin souhlásek blízkých místem tvoření**
  - k zjednodušení dochází u kombinací *t+s, d+s, d+z, t+z, t+š, d+š, d+ž, t+ž*, na švu je potřeba ale vyslovit obě souhlásky, podobně u předložek, u předpon jsou pak možné dublety
  - seskupení *t, d, n* s středopatrovými *d', t', ň* se nemění mezi slovy, předložkou a slovem nebo předponou a základem slova ani v rozkazovacím způsobu (*oblect tilko, vraťte*), uvnitř slova se hlásky sbližují
  - seskupení *t, d + c, č* se zjednodušovat nemá (*svědci, přesvědčovat*), podobně u sykavek a polosykavek rozlišených místem tvoření (*poličský, sčítat, zazší*)
- **zjednodušování složitějších souhláskových skupin** – kromě několika případů (např. *dcera [cera]*) se zachovává výslovnost všech souhlásek ve skupinách
- **přízvukování**
  - u izolovaného výrazu je přízvuk vždy na první slabice
  - v proudu řeči některé výrazy samostatný přízvuk nemají, tvoří přízvukový celek (enklitika, proklitika)
  - vedlejší přízvuk se realizuje na v pomalém tempu řeči, na lichých slabikách, na druhé části složených slov je obligatorní
- **intonace** – důležité je klesnutí hlasu na konci oznamovacích výpovědí (kadence)

PŘÍRUČKY, KNIHY A LITERATURA K TÉMATU

Jiřina Hůrková-Novotná *Česká výslovnostní norma* 1995

Z. Palková *Fonetika a fonologie češtiny* 1997

Bohuslav Hála *Výslovnost spisovné češtiny I. Výslovnost slov českých* 1955, 1967

Milan Romportl aj. *Výslovnost spisovné češtiny II. Výslovnost slov přejatých* 1978

Jiří Kraus (red.) *Nový akademický slovník cizích slov* 2005

Jiří Kučera, Jiří Zeman *Výslovnost a skloňování cizích osobních jmen v češtině* (asi šest dílů)

Honzák, Honzáková, Romportl *Čteme je správně? Slovníček výslovnosti cizích jmen* 2004

Zpracováno dle poznámek z přednášek Vojtové + Marie Krčmová *Úvod do fonetiky a fonologie pro bohemisty* 2010.